

Кравченко А. А.

ЕТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ІМПЕРАТИВАХ МЕТАФІЗИКИ КАНТА

У статті досліджується проблема відповідальності, в контексті співвідношення категорій “розуму”, “розсудку”, “свободи”, “сваволі”, актуалізованих у філософії І. Канта, котра є реалізацією проекту Просвітництва.

Ключові слова: відповідальність, свобода, розум, метафізика, етика, суб’єкт, особистість.

Динаміка соціо-економічних, культурних процесів глобального світу активізує зміну смислових кодів життя особистості. Адже трансформується не лише виробництво, технології, наука, але й рефлексивна сфера буття людини та властиві їй способи світосприйняття і уявлення. Ця обставина деконструє поведінку людини, власлідок чого відбувається “розрив” між представниками різних епох, що призводить до “фрагментування” історії. Через це людина постає як “аісторична” істота, оскільки “випадає” з історичного часу, який виходить за “межі парадигми” та руйнує соціальний простір існування. Як наслідок – відбувається послаблення мислєдіяльності, культурної взаємодії та комунікації, що робить життя аморфним і безперспективним. В силу зазначеного актуалізується дослідження проблеми “відповідальності” особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливостям ролі і значення проблеми “відповідальності” в житті людини і суспільства присвячені праці К. Апеля, Х. Арєндт, М. Бахтіна, М. Бердяєва, М. Бубера, М. Габермаса, Г. В. Ф. Гегеля, Г. Йонаса, І. Канта, Е. Левінаса, К. Муздибаєва, Ф. Ніцше, С. Франка, К. Яспєрса, тощо. Серед українських дослідників цієї проблеми варто виділити розвідки С. В. Баранова, А. В. Краснокутського, Д. Л. Коника, В. А. Малахова, В. С. Мовчана, Е. Ю. Мошинської, І. Г. Тимощук, Т. І. Філатова.

Переважає частина зазначених досліджень стосується здебільшого теоретичних засад етики відповідальності, емпіричного обґрунтування необхідності виховання відповідальності тощо. Значно менше уваги приділяється проблемі відповідальності як можливості подолання соціального і культурного відчуження.

Метою статті є дослідження специфіки формування засад етики відповідальності в добу Модєрну. Реалізація поставленої мети ставить завдання висвітлити характерні риси етичного дискурсу епохи

Просвітництва на прикладі його відображення у філософії І. Канта.

Філософія епохи Просвітництва розробила раціоналістичну модель людини, яка спирається на примат розумної, цілераціональної діяльності. Саме здатність свідомо досягати практичної мети, успішність діяльності були визначальними рисами новоєвропейської людини. Укоріненість такого розуміння знаходиться у протестантській етиці з її акцентуванням уваги на повсякденній праці та її результативності. Раціональна, свідомо активність, таким чином, виступає характерною рисою цієї людини.

Внаслідок того, що “новоєвропейська людина” діяла в умовах становлення ринкових відносин, її діяльність і мислення набували специфічних рис, оскільки протікали в умовах обмеження ресурсів споживання, що породжувало жорстку конкуренцію та індивідуалізм. Звідси витікає вимога до суб'єкта цієї діяльності нести відповідальність за свої вчинки перш за все перед самим собою. Індивідуалізований суб'єкт епохи Нового часу (Модерну) зорієнтований головним чином на собі та на власному самоздійсненні у цьому світі. Тому і звітується перш за все перед собою.

В результаті процесу *секуляризації*, у новоєвропейський період індивід виявляється “*закинутим*” (Ж.-П. Сартр) у цей світ, тобто таким, що опиняється у ситуації відсутності вищої *авторитетної інстанції*. Тому він на свій страх та ризик змушений обирати стратегію своєї життєдіяльності. І якщо у сфері моралі вища інстанція ще продовжує існувати аж до кінця ХІХ століття, поки Ф. Ніцше не здійснив “*переоцінку цінностей*” і цим продемонстрував їх нежиттєвість, то у сфері економічної діяльності свобода індивіда була засадничим принципом з самого початку.

Новоутворений суб'єкт відмовляється від традиційного благоговіння перед трансцендентним, моральним, оскільки усім зобов'язаний тільки собі. Для його світогляду характерною є *поцейбічна* спрямованість прагнень та *тверезість розуму*. Його погляд не спрямований у трансцендентний світ, не для цього він працює і не від нього очікує на допомогу. Як зазначав Б. Франклін, успіх необхідно здобувати у цьому житті, на цій землі. Людина сама є “ковалем свого щастя” і не зобов'язана ніяким успадкованим привілеєм, що є для неї джерелом особливого задоволення. Доброчесність у такому контексті вимірюється *корисністю*. Тому “*самозречення, від якого нікому немає користі, постає як щось безглузде та нерозумне*” [9, 239]. Корисність же, успіх досягається через свободу.

Разом з тим для таких мислителів Нового часу, як *Т. Гоббс* та

І. Кант було очевидним, що в межах повсякденного життя індивідів *свобода* досить часто перетворюється на *сваволю*. Панування останньої призводить до славнозвісної “*війни всіх проти всіх*”. Ця ідея відображається у розумінні І. Кантом природи соціальної взаємодії індивідів. Тут він продовжує ідею Т. Гоббса, згідно з якою первісний стан “*війни всіх проти всіх*” долається завдяки зовнішньому примусу. “Засіб, яким природа користується для того, щоб здійснити розвиток усіх задатків людей, – стверджував І. Кант, – це їх антагонізм у суспільстві, оскільки він в кінці кінців стає причиною їх закономірного порядку. Під антагонізмом я розумію тут недоброзичливу комунікабельність людей, тобто їх схильність вступати в спілкування, пов’язану, однак, з загальним опором, який постійно загрожує суспільству роз’єднанням” [3, 16].

Джерелом цієї “недоброзичливості” є “*людська природа*”. Людина схильна спілкуватися з собі подібними, бо завдяки цьому вона розвиває свої природні задатки. Але їй також властиве сильне прагнення *усамітнюватися* (ізолюватися), бо вона водночас знаходить в собі *некомунікативну* властивість – *бажання все узгодити тільки зі своїм розумінням* – і тому очікує звідусіль опір, тому що вона по собі знає, що сама схильна опиратися іншим. Саме цей опір, вважає мислитель, активізує всі сили людини, змушує її долати природну ліню, і, спонукувана честолюбством, владолюбством або користолюбством, вона створює собі положення серед своїх ближніх, яких вона *терпіти* не може, але без яких вона не може й обійтися. У цьому антагонізмі, на думку І. Канта, беруть свій початок перші справжні кроки від грубості до культури, яка полягає в суспільній цінності людини.

Тут поступово утверджується такий спосіб мислення, який здатний з часом перетворити природні задатки моральної відмінності в певні практичні принципи, і таким чином “патологічно вимушену згоду” жити серед інших людей втілити в моральний закон. Без цих “*властивостей некомунікабельності*”, що породжують *опір*, на який кожен неминуче повинен натрапити в своїх корисливих домаганнях, “задатки” назавжди залишилися б прихованими в зародку. “Людина бажає злагоди, але природа краще знає, що для її роду добре, і вона бажає розбрату” [3, 17], – впевнює І. Кант. Таким чином, на думку німецького філософа, “*некомунікабельність*” та “*загальний опір*” є рушійними силами розвитку людства. Втім, природна схильність до свавілля повинна бути обмеженою. Адже в межах свавілля людина діє під тиском її природних схильностей, тому існує подібно до речі, а не як вільна істота.

У пошуках обмеження сваволі індивідуалізованого суб’єкта, яке б

могло перетворити його на вільну істоту, І. Кант приходять до висновку, що таким обмежуючим, регулятивним принципом є тільки *розум*. У антропології мислителя суб'єкт діяльності складається з трьох вимірів. По-перше, це “*задатки тваринності людини*” як живої істоти. По-друге, це “*задатки людяності*”, які належать людині як живій істоті, та разом з тим як істоті *розумній*. По-третє, це “*задатки її особистості*” як розумної істоти та разом з тим істоти, здатної *відповідати за свої вчинки*. Таким чином, індивід стверджується як *особистість* за наявності здатності *відповідати за свої вчинки*. Ця здатність і характеризує людину як *вільну істоту*. Адже *сваволя* залежна від різноманітних емпіричних “об'єктів потягу”, натомість *свобода* керується імперативами розуму як “безумовним панівним законом”. Цей безумовний закон неможливо вивести із емпіричного досвіду. Тому, якщо б цей закон “не був би даний в нас, ми не могли б його як такий вигадати ніяким розумом чи нав'язати діючий волі; і все ж таки цей закон є єдиним, що дає нам усвідомлення незалежності нашої волі від детермінації всіма іншими мотивами (усвідомлення нашої свободи), а тим самим і усвідомлення того, що за всі вчинки ми здатні нести відповідальність” [6, 26].

Таким чином, *свобода людини* передбачає її відповідальність. Проект *Просвітництва* полягав у емансипації людини, її звільненні від різноманітних “ідолів”. У філософії І. Канта, яка є способом самопокладання не тільки *науки, моралі та мистецтва*, але й *самовизначення* людини, котра *відповідає* за себе і цим себе конститує. Але для того, щоб свідомо себе творити, необхідною є *свобода*. Звертаючись до самої себе, вона виривається з “болота” емпіричного кола існування і стає “*метафізичною істотою*”.

Метафізика у І. Канта наскрізь антиномічна, і тому у її просторі виникає можливість *свободи*, яка є *ноуменальним* корінням, онтологічною основою, немовби субстанцією “метафізичних предметів”. “Свобода – це “місце” можливого абстрагування від безпосередньої даності та заданості існування, іншими словами, основа можливості мислення взагалі, так само як і основа можливості моральної відповідальності за власне буття” [1, 269]. Ця фундаментальна основа *можливості розуму* відкривається, коли з логічною та етичною необхідністю, прагнучи онтологічно обґрунтувати свій теоретичний та моральний світ, розум знаходить себе “закинутим” у радикальну *метафізичну проблему*. Антиномічність “метафізичних предметів”, антиномічність людини, перш за все, виштовхує її за межі механічно впорядкованого та детермінованого світу, робить її істотою принципово *відстороненою*.

Свобода людини криється у здатності бути *від “світу” в стороні*.

В цьому контексті, досліджуючи проблему поведінки людини, І. Кант вбачає джерело моральної поведінки в *апріорних* ідеях “*практичного розуму*”. Емпіричний досвід, на думку німецького філософа, не може дати істинний критерій такої поведінки. Досвід, який служить джерелом істини у пізнанні природи, виявляється безсилим у процесі конституювання норм відносин між людьми. Завдання “*практичного розуму*”, на відміну від “*чистого розуму*” (науки), полягає в тому, щоб розкрити *загальні імперативи* поведінки, якими індивід повинен керуватися в своєму емпіричному існуванні.

Таким чином, І. Кант стверджує, що завдяки розуму людина здатна підніматися над природним світом детермінації. Людина як розумна істота належить “*царству цілей*” та підноситься над “*царством природи*”. Отже, свобода людини полягає у її *самодетермінації*, здатності бути законодавцем всезагальних моральних законів. Але звідси витікає і її *відповідальність*. Адже людина приймає цей закон, виходячи з поваги до всезагальної моральної максими, а не під дією природної схильності чи страху.

Як суб’єкт вільної волі та розумна істота, людина є самоціллю. Її моральні цілі є *всезагальними* внаслідок того, що індивід самодійснюється як представник *роду людського*, тобто він повинен в процесі своєї діяльності відноситись до інших людей як до *цілі*, а не як до *засобу*. За І. Кантом, людина як моральна особистість відповідальна перед людством в цілому. Таким чином стверджується верховенство *загальнолюдського* над *егоїстичними інтересами*. “Категоричний імператив” є нічим іншим, як законом моральної свободи та виражає обов’язок людини перед самою собою, але це можливо за умови відношення до себе як до *представника роду людського*. Тому філософ говорить, що людина як вільна істота бере на себе зобов’язання, тобто відноситься до себе як до людства в своїй персоні. Тому, звільнення людини передбачає утвердження людини як найвищої *цінності*. Формулюючи “категоричний імператив”, він виходить із розуміння самоцінності людини як суб’єкта всіх можливих цілей.

На думку І. Канта, людина може бути вільною, отже, і відповідальною, тільки як “*інтелігібельна істота*”, як *особистість*. Емпіричний характер людської поведінки може бути детермінований обставинами її життя. Але відповідальною вона є саме завдяки здатності діяти, спираючись на *розум*, який є сферою *самодетермінації*. В такому випадку відповідальність та емпіричні детермінанти виступають як такі, що виключають одна одну. Інакше кажучи, людина вільна тільки в межах *умоглядної* сфери, у сфері

практичної діяльності вона виявляється жорстко підпорядкованою зовнішнім обставинам та приречена на свавілля.

Людина як *“інтелігібельна”*, *“метафізична”* істота не витримує напруження проблематичності та приречена постійно переміщуватися зі світу *ноуменів* у світ *феноменів* і навпаки. Безпосередній *“Інший”* набагато більше віддалений від цієї людини, ніж *людство взагалі*. Так само як і розум взагалі, який у І. Канта ототожнюється з моральністю, при детальному аналізі постійно розкривається як розсудок індивідуалізованого суб'єкта Нового часу, дуже часто підмінюючи собою інтереси *людства взагалі* приватними інтересами індивідуального або групового *“я”*.

Концепція людини у І. Канта є ієрархічно побудованою. Чуттєвий вимір існування індивідів виявляється підпорядкований *“природній”* детермінації, а свобода опиняється у надчуттєвій сфері *“практичного розуму”*. Але *нечутливий* (відокремлений від чуттєвої складової) розум виявляється сухим *розсудком*. Структура свідомості також виступає ієрархічно побудованою. Дуалізм між *практикою* та *теорією*, *відчуттями* та *розумом*, *свободою* та *необхідністю* виливається у примат розуму. Постає питання, чим є цей розум? Історія подальшого розвитку продемонструвала обмеженість *“розуму Просвітництва”*.

Людина у цьому контексті *відповідальна* не стільки перед конкретним *“Іншим”*, скільки перед абстрактним *“людством”*. Звідси ігнорування чуттєвості як основи людської поведінки. Для І. Канта відчуття навіть не здатні обманювати *“трансцендентального суб'єкта”*. *“Відчуття не обманюють, – стверджує І. Кант, – ... і не тому, що відчуття завжди правильно судять, а тому, що вони взагалі не судять, внаслідок чого відповідальність за помилку завжди несе тільки розсудок... але помилка, якої через це він припускається, – помилка розсудку, а не відчуттів”* [2, 163]. Внаслідок цього ієрархічного дуалізму *етика відповідальності* перетворюється на *формальну деспотичну норму “категоричного імперативу”*. Навіть совість не виводить людину із стану *бездушності*, тобто нездатності *спів-чувати “Іншому”*. Останній поглинається розсудковою абстракцією *“роду людського”*.

Спроба покласти в основу моральної поведінки формальний принцип перетворює людину на гвинтик *“кришталевого палацу”* моралі. Історія розвитку людства після І. Канта показала, що *“інтерес всього людства”* з легкістю перетворюється на *“приватний інтерес”* окремої людини або групи людей. Абстрактність *“категоричного імперативу”* призводить до того, що він дуже легко наповнюється змістом, який кардинально суперечить прагненням його творця.

Закладена у “категоричному імперативі” спрямованість до панування новоевропейського суб’єкта над світом в історії ХІХ та ХХ століть трансформується у панування однієї людини над іншою. Відношення до світу як до “речі” переноситься на відношення до “Іншого”, воно *уречевлюється*. Зрозуміло, що відповідальність в цих умовах кардинально трансформується: можна не *відповідати* на страждання “Іншого”, адже *відповідати* необхідно тільки перед “людством”, до того ж обмеженим моєю персоною. Пізніше Ф. Ніцше писав: “Ми сьогодні зовсім не співчуваємо поняттю “свобода волі”: ми дуже добре знаємо, що воно таке – найсумнівніший фокус теологів, який тільки є, з метою зробити людство “відповідальним” в їх розумінні, тобто *зробити залежними від них самих...* Усюди, де шукають відповідальності, зазвичай інстинкт шукає *бажання карати та засуджувати*” [8, 583]. Розсудок під маскою “загальнолюдського розуму” легко стає на службу будь-яким владним інтенціям. Пізніше це детально розкрив М. Фуко у своїй концепції “дисциплінарної влади”.

Абстрактність новоевропейського розсудку та його домінування створюють передумови для формалізації проблеми “відповідальності” в філософії І. Канта. Так, наприклад, у Ф. Ніцше совість – це не обов’язок перед деспотичним розсудком, а привілей автономної людини. “Горда обізнаність про виключну привілею відповідальності, усвідомлення цієї рідкісної свободи, цієї влади над собою та долею пронизує її до самої глибини та стає інстинктом, домінуючим інстинктом – як же вона назве його, цей домінуючий інстинкт, припустивши, що їй потрібно віднайти для нього слово? Але у цьому немає сумніву: ця суверенна людина називає його своєю совістю...” [7, 441]. Якщо за І. Кантом “моральний закон” завжди дистанційований від людини, то у Ф. Ніцше він перетворюється на “інстинкт”, тобто є іманентним людині.

Розірваність чуттєвого та раціонального у І. Канта призводить до того, що в подальшій філософії сутність людини вбачається не у “розумі”, а, навпаки, у *ірраціональному*. Обмеженість розсудкової моралі в подальшому намагалися подолати у вольовому, чуттєвому началі. Втім, як відомо, *однобічність ірраціонального* виявилась нічим не краща за *однобічність раціонального*. Навіть більше, суперечність раціоналізму та ірраціоналізму виявляється удаваною. У певному ракурсі ірраціональне є зворотною стороною раціонального, нерозумні почуття – зворотною стороною бездушного розсудку. *Ірраціоналізм* продовжує долю “утопічного раціоналізму” (Х. Ортега-і-Гассет), він так само розриває людину між двома світами: світом свободи та світом

необхідності. Змінюється тільки той простір, де людина може бути вільною. Безпосередній простір інтерсуб'єктивних відносин, суспільство залишається сферою *несвободи* та *безвідповідальності*. В контексті соціальних відносин індивід в обох випадках не може нести сутнісну відповідальність внаслідок того, що вони виявляються зоною зовнішньої детермінації. Вона в межах раціоналістичної філософії І. Канта накладається ззовні на вчинки суб'єкта як абстрактна, а тому і репресивна, міра.

В межах філософії І. Канта, відображена проблематика усієї доби Просвітництва в цілому. Ідеал відповідальної людини, який реалізується тільки поза реальними міжособистісними відносинами, виявляється безсилим у світі повсякденного існування. Формальна етика виявляється бездіяльною, тому і формальне розуміння проблеми "відповідальності" у добу Просвітництва перетворює її на *абстрактний нездійснений ідеал*.

Зміст філософії І. Канта не вичерпується своєю епохою. У ній присутня можливість *критики*, а значить і виходу, відсторонення від застиглих форм "нормативного закону", і тоді *відповідальність* та *самовизначеність* людини постають знову як актуальні проблеми. Це вимагає пошуку подальших відповідей на проблему "відповідальності", яка не вирішена раз і назавжди, проте *І. Кантом* та *Просвітництвом* назавжди поставлена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахутин А. В. София и черт. Кант перед лицом русской религиозной метафизики // Ахутин А. В. Тяжба о бытии. – М.: Русское феноменологическое общество, 1996. – С. 244-271.
2. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения // Кант И. Сочинения : в 8 т. – Т. 7. – М.: ЧОРО, 1994. – С. 137-441.
3. Кант И. Идея всемирной истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Сочинения : в 8 т. – Т. 8. – М.: ЧОРО, 1994. – С. 12-28.
4. Кант И. Метафизика нравов // Кант И. Соч. – Т. 6. – М.: ЧОРО, 1994. – С. 224-542.
5. Кант И. Основоположения метафизики нравов // Кант И. Соч. : в 8 т. – Т. 4. – М.: ЧОРО, 1994. – С. 153-246.
6. Кант И. Религия в пределах только разума // Кант И. Соч. : в 8 т. – Т. 6. – М.: ЧОРО, 1994. – С. 5-222.
7. Ницше Ф. К генеалогии морали // Ницше Ф. Сочинения : в 2 т. – Т. 2. / сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьяна ; пер. с нем. – М.: Мысль, 1996. – С. 407-524.

8. Ницше Ф. Семерки идолов, или как философствуют молотом // Ницше Ф. Сочинения : в 2 т. – Т. 2 / сост., ред. и авт. примеч. К. А. Свасьяна ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1996. – С. 556-630.
9. Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исслед. по истории морали : пер. с польск. / общ. ред. А. А. Гусейнова ; вступ. ст. А. А. Гусейнова и К. А. Шварцман. – М. : Прогресс, 1987. – 528 с.

Кравченко А. А. Этика ответственности в императивах метафизики Канта.

В статье исследуется проблема ответственности в контексте соотношения категорий “разума”, “рассудка”, “свободы”, “произвола”, актуализированных в философии И. Канта, которая является реализацией проекта Просвещения.

Ключевые слова: ответственность, свобода, разум, метафизика, этика, субъект, личность.

Kravchenko A. A. The ethics of responsibility in the imperatives of Kant's metaphysics.

The article investigates the problem of responsibility in the context of the relation of the categories “mind”, “reason”, “freedom”, “arbitrariness”, actualized in the philosophy of Kant, which is the project of Enlightenment.

Keywords: responsibility, freedom, mind, metaphysics, ethics, subject, individual.

Рочняк О. В.

**ВИКОРИСТАННЯ ПОВТОРУ
ЯК СПОСІБ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УСПІХУ
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ Р. ВАГНЕРА)**

Стаття присвячена аналізу теоретичних та практичних доробок німецького композитора та засновника філософської неоміфологічної школи Р. Вагнера щодо використання повтору як характерної особливості міфу з метою маніпуляції масовою свідомістю. Розглядаються фізіологічні та психологічні основи використання повтору як засобу досягнення певної мети. Акцентується увага на прийомі лейтмотиву, що виступає прикладом практичного застосування повтору в музиці.

Ключові слова: повтор, міф, маніпуляція, свідомість, людина.

Для сучасної вітчизняної і всесвітньої філософії характерний процес загального переосмислення парадігмальних підстав, внаслідок чого в коло її інтересів активно входять проблеми міждисциплінарного